

*Haakon Bennike Madsen: Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660. Odense University Studies in History and Social Sciences 53. Odense, Universitetsforlaget 1978. 456 s. 80 kr. + moms.**

Allerede i afhandlingens første sætninger har dr. Bennike Madsen karakteriseret det som sit hovedformål at »give en socialhistorisk beskrivelse af beskatningen af den ufri del af den danske landbefolkning i tiden 1530-1660« (s. 13). Afhandlingens socialhistoriske sigte understreges oftere; s. 14 hedder det, at et regionalstudium af Fyn hurtigt viste sig utilstrækkeligt for en »undersøgelse med socialhistorisk sigte«; forklaringen gives straks (og uddybes s. 247 ff.), at afkortningerne for skatteuformuenhed på Fyn lå meget lavt sammenlignet med de øvrige landsdele. Her gælder det socialhistoriske sigte den reelle skattetyngte. Senere (s. 180) nævner forf., at udskrivningsmaterialet praktisk taget ingen oplysninger giver »om omfanget af de adelige ugedagsmænds arbejde til de adelige gårde, hvilket i og for sig er beklageligt i betragtning af spørgsmålets socialhistoriske relevans«. Her er der altså atter tale om fæstebøndernes reelle byrder, og det samme gælder også f. eks. bemærkningerne (s. 134) om den gradvise opbygning 1458-1560 af nye skatte kategorier og om beskatningens sociale slagsider trods anvisningen af »den rige hjælpe den fattige«-maksimen. Mere perifert nærmer forf. sig (s. 227 ff.) de direkte finanssociologiske reaktionsmuligheder, faren for bondeoprør, som afvises med henvisning til, at skattebyrden hidtil havde været lempelig, og senere til, at adgang til forskånsel sandsynligvis har afholdt almuen fra »ekstremiteter« (s. 228 f.).

Om afhandlingens anden del hedder det (s. 14), at den dels skal redegøre for skattepligtens typologi, »kategorisering og klassificering af de skattepligtige«, dels behandle en række skattelignings- og skattetekniske spørgsmål, som »må siges at have socialhistorisk relevans«. Her bevæger forf. sig over i den sociale gruppering efter statuskriterier. Om skatteforskånslerne siger indledningen ikke noget direkte, men det fremhæves senere, her blot eksempelvis, at forskånslerne kunde tjene som socialhjælp (s. 201), som milieuforskånsel f. eks. på grund af sandflugt (s. 214) eller have fiskale og personlige årsager (s. 225). Forf. bevæger sig her endelig på grænserne mellem økonomiske, milieumæssige og fiskale forhold. Man savner med andre ord en præcis definition og afgrænsning af »socialhistorie« og specielt af det hyppigt anvendte og understregede begreb »socialhistorisk beskrivelse« eller »deskriptiv redegørelse for sociale forhold«. I denne sammenhæng må vi forbigå de statusmæssige sider af den sociale skala, som beskatningen omfatter, og som dr. Skrubbeltang med fuld ret har beskæftiget sig indgående med. Denne del af anmeldelsen må samles om bogens andet hovedproblem, den normative og reelle skattebyrde, som koncentreret behandles i afhandlingens sidste hovedkapitel, men også mange andre steder, navnlig i forbindelse med skatteforskånsler af økonomiske, sociale eller juridiske grunde.

En del af forklaringen på den stærke betoning af afhandlingens deskriptive elementer ligger givetvis i, at forf. bevidst – og også for bevidst – vil undgå at behandle emnets statsfinansielle, fiskale og administrative sider (s. 13), selvom han naturligvis uundgåeligt må strejfe dem, og selvom han (s. 15 og 17) fremhæver, at den hidtidige litteratur fortrinsvis har beskæftiget sig med emnets økonomiske, fiskale, forvaltningshistoriske og finanssociologiske sider. Alligevel kommer forf. for hastigt og summarisk udover denne side af sagen, dels fordi den socialhistoriske effekt af beskatningen ikke nødvendigvis blot altid er direkte eller forudsætter maksimalbeskatning, dels fordi undersøgelse af socialhistorisk forandring forudsætter, at den strukturelle beskrivelse suppleres af funktionelle

* Anmeldelsen gengiver de to officielle opponenter indlæg ved disputatsforsvaret ved Odense universitet 28. april 1978.

undersøgelser, som ikke blot giver den strukturelle beskrivelse kronologiske dimensioner, men også kræver kortlægning og forklaring af de faktorer, som udefra bidrager til socialhistorisk forandring, skattestatens vækst, godsejernes og bøndernes reaktioner over for beskatningen osv. Afhandlingen savner med andre ord grundlæggende teoriformulering – f. eks. med udgangspunkt i skattestatens vækst – som vilde have givet dr. Bennike Madsen muligheder for en fastere strukturering og for sikrere placering af sine forklaringer af forløb og sammenhænge; men den savner også i væsentlig grad udsyn til den internationale debat.

Årsagerne til den kraftige beskatningsstigning i 1600-tallet finder dr. Bennike Madsen i »to væsentlige forhold, som ikke kunde bringes i overensstemmelse med hinanden: (1) statens øgede behov for penge og (2) svigtende statsindtægter (i hvert fald af skatterne) derved, at flere personer gled ud af beskatningssystemet« (s. 241). På indtægtssiden fremhæves sammenhængen mellem, at skattepligtige i stort antal forsvandt dels ved overgang til ugedagsstatus eller ved gårdnedlæggelser, dels og vigtigst ved, at skattevigt krævede hyppigere udskrivninger og højere satser for at indbringe det samme provenu (s. 242). Det afgørende problem, som afhandlingen ikke helt entydigt afklarer, ligger i, at det er den ekspanderende statsmagts udgiftsbehov, der bestemmer skatternes omfang, og ikke omvendt; afgørende er det videre, om statsmagten til sine militære og udenrigspolitiske udgiftsformål har kunnet inddrage hidtil uudnyttede økonomiske reserver i landbefolkningen til beskatningsformål, om hvornår man nåede grænsen for udnyttelsesmulighederne, om hvilke direkte eller indirekte effekter udnyttelsen eller, i marginaltilfælde, overudnyttelsen af disse ressourcer udløste, og endelig om andre faktorer – f. eks. politiske reaktioner, økonomiske konjunkturer eller materielle ødelæggelser – øvede indflydelse på beskatningsevnen og statsmagts udnyttelse af den.

Af afhandlingens hovedsynspunkter kan der derfor på forhånd være grund til at fremhæve enkelte. Først, at landbefolkningens økonomiske vilkår indtil 1620'erne har været bedre end efter dette tidspunkt, og at beskatningen indtil da har været tålelig bortset fra krigsperioderne og da navnlig syvårskrigen (s. 227 og 246). Fremdeles karakteriseres afkortningsprocenterne endnu 1625–40 som rimelige, hvorimod kombinationen af skattebyrdernes vægt, økonomisk tilbagegang og vel også krigsødelæggelser fra 1640 resulterer i »kraftigt svigt i skatteevnen« (s. 247), omend med væsentlige regionale forskelle (s. 248 ff.). Det afgørende ligger altså i den forarmelse, beskatningen bærer ansvaret for, men i næste instans også i de adelige godsejeres misbrug af ugedagsprivilegiet til skattefrigørelse af sine fæstere (s. 241 f.). Hovedresultatet er måske ikke overraskende, men giver alligevel anledning til diskussion, netop fordi afhandlingens deskriptive anlæg og mangelen af en overordnet socialhistorisk hypotesedannelse i en vis udstrækning afskærer forf. fra fuldt tilstrækkelig differentiering og afbalancering af de direkte eller indirekte virkninger af beskatningen.

De mere formelle kritiske problemer ved skattemandtallene, som er afhandlingens hovedgrundlag, må vi i denne forbindelse gå forholdsvis hurtigt over. Det kan for det første ikke være uden betydning at etablere en begrundet vurdering af de lokale skattemandtals forhold til centraladministrationens kamerale materiale; det gælder så centrale spørgsmål som forholdet mellem lokal og central registrering, forholdet mellem centrale og lokale myndigheders opfattelse af skattebyrde, skatteevne og skattepligt og det reelle skatteprovenus forhold til det ideelle, selv beregnet på lokalt plan, og dermed også skattepligten.¹ Til belysning af disse forhold kan vi inddrage rentemester Oluf Daaes tegnelsesbog

¹ Stikprøveberegninger af skatterne Mortensdag 1637 og St. Hans 1640 ved konfrontation med det centrale unionsskatteregister 1637–41 (RA. Militære regnskaber III.c.2: Overslag på

1635-50; Oluf Daae tilhørte jo kredsen omkring rigshofmester Corfitz Ulfeld, og hans beregninger 1646-48 placerer ham derfor centralt i inderkredsens overvejelser i disse finansielt og politisk kritiske år. Netop 1647 foretog Oluf Daae en omfattende opgørelse af skattepligtige landboer efter beskatningskategorier og med nøje angivelse af hele og halve enheder og af forarmelse, ødegods og soldatergårde.² Udelader vi møllere og tjenestestredreng andrager antallet af brug uanset størrelse 60.600 brug, tilsyneladende i strid med J. A. Fridericias opgørelse til næsten 76.000 brug i hele landet. Men tager vi i betragtning, at Oluf Daaes anliggende er fiskalt, vil det være umiddelbart nærliggende, at han udelader de adelige ugedagstjenere, som er skattefri og derfor irrelevante for hans sammenhæng. Fridericia opgør (som præces påpeger, måske i underkanten) de adelige ugedagstjenere til ca. 14.000 i 1651, hvorved vi når ned på ca. 62.000 skattepligtige brugsenheder af alle kategorier.

Beregner man (stadig som eksperiment) det ideelle skatteprovenu på grundlag af Oluf Daaes oversigt 1647 og skattesatserne samme år, når vi frem til et beløb på 214.100 dr. og afkortninger på 12.000 dr. Umiddelbart efter har Oluf Daae selv registreret provenuet af denne skat, fordelt på to terminer, til 214.200 dr. med omdrag af 10.200 dr. «dvs. 5 %» for forarmelse osv.³ Overensstemmelsen mellem tallene godtgør, at regeringen 1647 ligesom endnu i 1630'erne har takseret et dobbeltskatteprovenu til 120.000 dr., at den kameralt konsekvent har opereret med hele og halve beskatningsenheder, og endelig, at den kameralt har villet anerkende afkortninger af en størrelsesorden på 5 % på grund af forarmelse, ødegårde og soldaterindkvartering, men også her med regionale og kategorimæssige forskelle.⁴ Virkeligheden formede sig blot anderledes. Oluf Daae opgør - uden regional eller typologisk opdeling - skatternes ideelle og reelle provenu 1646-48 således for alle landets len:

	ideelt provenu	reelt provenu
1646	116.558 dr.	78.119 dr. = 68 %
1647	117.743 dr.	113.527 dr. = 64 %
1648	101.567 dr.	59.076 dr. = 58 %

unionsskatterne 1637-41) for de tyve len, som figurerer i generalopstillingen (s. 343 f.), giver fuldt tilfredsstillende resultat; beregningen giver en gennemsnitsdækning af 98-99 % og en standardspredning af 2-4 %. En sammenligning af opgørelsen af den 3½-dobbelte skat 1647 (29/9 og 11/11) med indbetalingerne, således som de registreres af Jens Engberg (Dansk finanshistorie i 1640'erne. Århus 1972, s. 311-15) giver derimod nok en dækning af ca. 99 %, men en procentvis standardspredning af 20 %. En del af den store divergens kan vel bero på unionsskatteforvaltningens decentralisering.

² RA.D.kanc. B. 186: Rentemester Oluf Daaes tegnelsesbog 1635-50, fol. 43v-44r; jf. E. Ladewig Petersen, *Fra domænestat til skattestat*, Odense 1974, s. 29-32.

³ Rentemester Oluf Daaes tegnelsesbog, fol. 51v-53r.

⁴ Kategorimæssigt svarer selvejerne hos Oluf Daae for 10,6 % af afkortningerne, fæsterne for 7,8 % og møllere med og uden avl for 17,4 %; regionalt andrager afkortningerne i Skåne og på Sjælland 4,8-4,9 %, på Fyn kun 2,7 %, men i Jylland 6,4 % (jf. afhandlingen s. 247 ff.). Herudover kan der være grund til at anføre, at optegnelserne opgør antallet af kongelige ugedagstjenere, hvis status forf. (s. 195 f.) finder det vanskeligt at bestemme bortset fra deres halve skattepligt, til 5.634 + 377 øde; lægger vi med Fridericia hertil adelens mindst 14.000 ugedagstjenere, når vi op på en samlet ugedagsbestand af 20.000 over hele landet, dvs. mindst 26 % af alle brug (på Sjælland-Lolland-Falster 16-18 %, 24-30 % i de øvrige landsdele.

Den skattereduktionsprocent, præces beregner til omtrent 30 % i 1647 (s. 246) ligger formentlig i underkanten af det reelle, og det samme gør formentlig den samlede procent-sats for perioden 1641-56 på 20,5 %. Beregningerne tyder på, at det endelige brud i landbefolkningens beskatningsevne skal lokaliseres til årene 1645-47, at der bestod meget tydelige forskelle mellem regeringens afkortningsnormer og de faktiske, og endelig, at Oluf Daaes tal vidner om betydelig nedgang og afkortninger på 32-42 % allerede i de tre år 1646-48. Men afvigelseerne gør det også nødvendigt at holde muligheden åben for skatteunddragelser af anden art end de afkortninger, som forarmelse og ugedagsstatus medførte.

Det andet kildemæssige forbehold gælder repræsentativiteten af generalopstillingen over skatter og skatteforarmelse 1610-56 (s. 343 f.) og dermed også de konsekvenser, som drages i fremstillingen af skattetyngen. Det anføres (s. 244), at udvalget er foretaget således, at antallet af skatteudskrivninger fordeler sig nogenlunde jævnt over den undersøgte periode, at materialet har en jævn fordeling af de repræsenterede skattesatser, og at der er tale om en geografisk jævn fordeling. Skal der være tale om et statistisk gyldigt »sample«, er det naturligvis altsammen faktorer af betydning for udvælgelsen, men statistisk kræver denne udvælgelsesproces tillige en afprøvning af, hvorvidt de resultater, den udvalgte prøve fører frem til, svarer til de resultater, man vilde have opnået ved bearbejdelse af hele materialet; og denne proces kræver mere raffineret statistisk teknik end den, forf. har anvendt.

Uden adgang til de ideelle beskatningsnormer for samtlige len 1637-41 er det umuligt at afgøre, hvorvidt forf.s udvalgte materiale er repræsentativt, dvs. almengyldigt. Den foreløbigt eneste farbare vej ligger i at udregne de 20 udvalgte lens andel i de enkelte skatter, og resultatet af en sådan beregning for skatterne 14 dage før jul 1637 og St. Hans 1640 synes at føre til det resultat, at der skulde være tale om ganske væsentlige forskydninger allerede over dette korte åremål i de udvalgte lens procentandel af hver enkelt landsdels skat, forskydninger som ikke uden videre lader sig forklare af faktiske forhold.⁵ Den gennemgående tendens synes at være, at de udvalgte lens andel i hver landsdels faktiske skatteprovenu forøges med $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{3}$, hvorimod den i Jylland mere end halveres. Først i 1647 giver materialet (her suppleret af Engbergs afrundede talangivelser) mulighed for sammenligninger dels af de afkortninger, Oluf Daae opererer med, dels med de faktiske afkortninger.⁶ Og også her fører resultatet af beregningerne til ganske store afvigelser. Allerede Oluf Daae regner med større afkortninger i de udvalgte skånske len end i hele Skåne, men omvendt i Jylland; på øerne stemmer tallene derimod overens. Tilsvarende synes de faktiske afkortninger i de udvalgte skånske len at være lidt større end for landsdelen som helhed, men i de øvrige landsdele væsentligt mindre i de udvalgte len end i hele landsdelen; for landet som helhed androg de reelle afkortninger 37 % (svarende

⁵ Resultaterne af denne beregning kan sammenfattes således:

	len		de udvalgte lens skat i % af landsdelens skat	
	i alt	udvalg	1637 10/12	1640 24/6
Sjælland-Møen	14	6	43 %	56 %
Fyen-Loll.-Falster	9	4	41 %	54 %
Jylland	18	7	59 %	25 %
Skånske lande	7	3	45 %	67 %
I alt	58	20	48 %	48 %

til de nævnte resultater), men i de udvalgte len kun, som forf. anfører, 29 %. Spørgsmålet om materialets repræsentativitet må altså holdes åbent; tvivlen anfægter næppe hovedtendensen i forf.s resultater, men nok tallenes størrelsesorden og almenfyldighed.

Den tredje reservation gælder endelig mulighederne for at beregne den reelle skattebyrde for fæstebonden uden bedre kendskab til hans reelle indkomst- og udgiftsforhold. Bortset fra Svend Aage Hansens principielt rigtige, men reelt vel hypotetiske forsøg (jf. s. 17 og 24 med note 59)⁷ foreligger det tidligste og efter dr. Skrubbeltrangs vurdering realistiske vidnesbyrd 1703, da Otto Krabbe hævder, at »det, som en bonde på 8 td. htk. med skatter og hans højstformødne udgifter, som består i mangfoldige poster og måder, skal udrede, bedrager sig årlig til 80 à 90 rd.«; skatterne slugte næsten en trediedel heraf, folkeløn noget lignende og tiende og landgilde den sidste trediedel. Bondens indtægter anslår dr. Skrubbeltrang til ca. 100 rd., med en margin af 10 rd. til reserver og vedligeholdelse.⁸ Selv om vi går ud fra, at bondens husholdning endnu helt overvejende er subsistensøkonomisk – og forbruget og gårdens drift indgår jo slet ikke i denne beregning – er det klart, at den margin, der er tale om, er yderst snæver. Det vilde naturligvis være betænkeligt uden videre at projicere denne situation tilbage til 1640'erne; kun så meget må stå fast, at der er tale om snævre grænser mellem skatter og det daglige brød. Man kunde pege på, at Pierre Goubert anslår, at tre fjerdedele af bondebrugene i Beauvaisis i Nordfrankrig lå under den minimumsstørrelse, som kunde ernære en familie; endnu 1630'erne præges dog af en vis velstand, men misvækstårene 1647-51 fik katastrofale følger, som den stigende beskatning kun forværrede.⁹ Så meget havde franske bønder fælles med den danske fæster, at de åbenbart katastrofale misvækstår (efterfulgt af depression) var almene, hvorimod danske fæstebur har været vel 2,5-3 gange større end de franske i gennemsnit.

Det er muligt og vel endda sandsynligt, at den kritiske situation – grænsen af skatteydeevnen – også er indtrådt nogenlunde samtidig; tesen kræver for Danmarks vedkommende blot endnu empirisk underbygning, hvortil mulighederne er begrænsede, men ikke udelukket. Værdifulde i denne sammenhæng er forf.s behandling af den praktiske anvendelse af den gamle maxime, »den rige hjælpe den fattige«; han har i en tidligere under-

* Resultaterne af denne beregning kan sammenfattes således:

	afkortn. if. Oluf Daae		reel afkortn. if. skattereg.	
	hele landsdel.	udvalgte len	hele landsdel.	udvalgte len
Skåne-Blekinge	4,8 %	6,4 %	35,8 %	37,9 %
Sjælland-Møen	4,9 %	4,8 %	31,2 %	25,8 %
Fyen-Loll.-Falster	2,7 %	2,8 %	27,7 %	21,4 %
Jylland	6,4 %	4,6 %	41,4 %	28,4 %
Hele landet	5,0 %	4,8 %	37,1 %	29,3 %

⁷ Sv. Aa. Hansen, Adelsvældens grundlag, s. 128-31, specielt s. 129; jf. også Knud Fabricius, Enevældens dæmring. Schultz' danmarkshistorie III, Kbh. 1942, s. 242 f.

⁸ Skrubbeltrang, Husmand og inderste. Kbh. 1940, s. 188.

⁹ P. Goubert, Cent mille provinciaux au XVIIe siècle. Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730, Paris 1968, s. 177-221; the French Peasantry of the Seventeenth Century: A Regional Example. Crisis in Europe, ed. T. Aston, London 1966, især s. 144 ff., 156, 161-64; jf. også H. Kamen, The Iron Century. Social Change in Europe 1550-1660. London 1971, kap. 10.

søgelse af forholdene på Næsbyhoved påvist de sociale skævheder i dens anvendelse¹⁰ og nu tillige, at skævhederne i skattemandtalsperioden har været endnu større, indtil regeringen 1628–29 forsøgte at rette op på den sociale slagside (jf. s. 111 og 118). Materialets muligheder rækker vel videre, selvom bearbejdelsen ubestrideligt vilde kræve en enorm indsats; s. 124 anfører forf., at bestemmelserne i skattemissiverne 1624–37 udtrykkeligt anviser forskånsel af fattige og overførsel af det manglende til de rigere bønder, og han finder god respons i skattemandtalsmaterialet. Med en enkelt undtagelse dækker de empiriske undersøgelser overvejende 1620'erne og 1630'erne; men giver senere mandtal samme respons? Videre kunde man pege på, at regeringens skepsis over for troværdigheden af tingsvidner som hjemmel for skatteforskånsel gradvis og åbenbart definitivt 1641 anviser tre acceptable kategorier, ødegods, landgilderestancer til husbonden og individuel forskånsel efter synsforretning (s. 172). Landgildekriteriet får efterhånden en fastere og mere permanent form fra skattebrevet 1650 (s. 169), men var, som det påvises (s. 206–11) tidligere blevet anvendt i Jylland efter kejserkrigen, omend i praksis meget ufuldkomment.

Dr. Bennike Madsen giver selv flere gange udtryk for, at han deler regeringens skepsis over for troværdigheden af tingsvidner som hjemmel for skatteforskånsel (f. eks. s. 168), men konkluderer, at vurderingen ikke er så ligetil, dels på grund af tingsvidnernes ofte diffuse formulering, dels fordi vi savner kontrolmuligheder (s. 172). Kun når tingsvidnerne tillige indeholder synsforretninger, byder der sig visse muligheder, som senere (s. 222–26) uddybes af en nuanceret undersøgelse af verifikationsproblemet; sammenfattende hedder det (s. 225), at tingsvidnematerialets begrundelser kan tredeles i milieubestemte, fiskale og personlige årsager. De fiskale grunde kommer vi senere tilbage til, men s. 223 f. konkluderer tillige, at tingsvidnernes terminologi anviser hovedlinier for en graduering af forarmelsens individuelle omfang; realiteterne dækker blot over en bred skala fra simpel skatteunddragelse til den dybeste, menneskelige fornædrelse. En anden – og tidskrævende – mulighed ligger, om vi anvender landgilderestancekriteriet som udgangspunkt, i korrelation af oplysningerne i skattemandtalt og tingsvidner med lensregnskaberne og herregårdsregnskaberne restancelister. Og denne udvej vilde navnlig give os muligheder for at konkretisere forarmelsen fra 1640'erne, både i omfang, geografisk og social fordeling. Spørgsmålet er socialhistorisk afgørende, fordi vi netop i 1630'erne og 1640'erne befinder os på tærskelen til bondestandens sociale degradering og forarmelse.

Forf.s sondring mellem normativ og reel skattebyrde (s. 230) er uangribelig, men både kriterierne og de faktiske beregninger giver alligevel anledning til en drøftelse. Principielt er det naturligvis rigtigt, at udskrivningsfrekvensen ikke egner sig til måling af skattebyrden; derimod er den kronologiske firedeling ved 1560, 1580 og 1620, som foretages af hensyn til vurderingen af de beskatningsmæssige virkninger af syvårskrigen og af hensyn til periodeligheden (s. 233) ikke absolut hensigtsmæssig. Dels forfølges vurderingen af syvårskrigens skatter (som i omfang nærmede sig 1640'ernes beskatning) ikke konsekvent op, og dels tilslører denne firedeling snarere situationen i det 17. århundrede. Senere beregner forf. den samlede nominelle skattebyrde 1581–1620 til 6 dr. årligt mod 20 dr. i den afsluttende periode (s. 238), og afslutningsvis sættes den nominelle skattebyrdes vækst i årsagsforbindelse med forarmelsesprocenterne, der afslører en uforholdsmæssig stor stigning 1641–56 i forhold til skatteindeks i den foregående tyveårsperiode.

Går vi ud fra den simple skattefrekvens, vilde det formentlig have været mere formålstjenligt at udskille de egentlige krise- og krigsperioder fra det, man kunde kalde normalperioder, i praksis 1546–60, 1576–1610, 1616–25, 1631–40 og første halvdel af 1650'erne.

¹⁰ HT 11. r. VI, Kbh. 1960–62, s. 313–57.

Beregningen giver da en normalskattefrekvens af 0,7-0,9 skatter årligt indtil 1610, lavest i første halvdel af 1590'erne. Allerede 1616-25 når vi op på 2,3 årlige skatter, i 1630'erne på 3,8 og 1651-55 på 5,8 uanset arten. Allerede denne meget grove forenkling lægger dog et meget tydeligt skel ved 1595, mellem den første halvdel af perioden som tydeligvis præges af rådsaristokratiets finansielle program - balance på det ordinære statsbudget ved besparelser og mådehold for at undgå økonomisk væksthæmmende ekstrabeskatning - overfor periodens anden halvdel, som ligeså klart præges af Christian IV.s udgiftspolitik og systematiske opbygning af skattestaten.

Beregningerne af den samlede nominelle og reelle skattebyrde må naturligvis inddrage krigsperioderne; isolerer vi alligevel til analyseformål normalperioderne, giver en forsøgsvis sammenstilling af det reelle skatteprovenu og de nominelle skattesatser følgende resultat:¹¹

	årl. skat i dr.	omregnet til naturalier (index)		nominel årl. skattesats	omregnet i naturalier (index)	
		byg	stude		byg	stude
1601-10	61.000=100	100	100	4,50=100	100	100
1616-25	113.000=185	147	173	7,50=167	148	202
1632-36	188.000=308	} 302	291	14,00=311	} 354	337
1637-41	272.000=445			21,50=478		
1646-48	241.000=395	306	291	21,00=467	404	378

Beregningen medtager indexomregninger af skatteprovenu og nominel skattebyrde til et par hovednaturaliespecies, fordi det - hvad forf. forsømmer - vil være nødvendigt at eliminere inflationseffekten af beskatningen, og landbrugspriserne nåede jo netop omkring 1640 sin absolute kulmination. Vigtigere for sammenhængen er det dog, at skatteprovenuet indtil 1625 stiger hastigere end den nominelle skattesats, både målt i penge og naturalier, men at tendensen vender allerede i 1630'erne, da intet tyder på svigtende skatteevne. Konsekvensen må derfor være, at den direkte proportionalitet mellem skattestatsens vækst og afkortningsprocenterne, som forf. etablerer, næppe udtømmer forklaringskomplekset.

Som allerede nævnt tillægger forf. derudover fæsteres og selvejerbønders overgang til ugedagsstatus en afgørende vægt på skatternes indtægtsside, altså fiskale årsager. Det bør fremhæves, at den udførlige redegørelse for denne proces og for ugedagskriterierne (s. 175-95) indeholder mange vægtige resultater. Det samme gælder den store korrigerende undersøgelse for Nyborg len (s. 178 og 337-42), selvom dens procenttal og dens periodisering ikke fremtræder helt klart.¹² Ved sammenligning af de to yderår og med

¹¹ Beregningerne af naturalieprodukterne bygger på de sjællandske kapitelstakster og studepriser fra en række sydsjællandske godser.

¹² Det er rigtigt, at overgangen til ugedagsstatus i krigsperioderne synker; men ulige mere interessant er det, at ugedagsfrigørelsen på Nyborg len stiger jævnt til 1634 (1610-14: 7 % mod 14 % i 1630-34) og efter alt at dømme i de følgende femår når sin absolute kulmination (1640-44: 20 %). Mønstret afviger blot fra udviklingen på Stjernholm len, hvor processen gradvis forceres indtil 1646-50 (29 % af alle); i begge tilfælde er der tale om adelsdominerede områder (Stjernholm 64 %, Nyborg 79 % af alle brug adelige); jf. H. H. Fusing, Stjernholm len 1603-1661. Studier i krongodsets forvaltning. Kbh. 1951, s. 80. - Ende-

inddragelse af Stjernholm len, når forf. og dr. Fussing på grundlag af skattemandtallene følgende resultat:¹³

	Nyborg len		Stjernholm len	
	ideel skat i dr.	afkortning i dr.	ideel skat i dr.	afkortning i dr.
1610	3.154=100	31= 1,0 %	1.024=100	0=0,0 %
1650	2.183= 69	255=11,7 %	699= 68	18=2,6 %
skattetab	971= 31 %	- -	325= 32 %	- -

For Nyborg len bør det kamerale skattetab ved overgang til ugedagsstatus for de anførte 803 personer (beregnet efter kategorier) have andraget ca. 600 dr., på Stjernholm len tilsvarende ca. 230 dr.; overgangen til ugedagsstatus på Nyborg og Stjernholm len vil således kunne forklare 60-70 % af den nominelle nedgang, som faktisk finder sted, men altså langt fra alt.

På dette punkt følger dr. Bennike Madsen stort set – men mere nuanceret – Fridericias opfattelse, som udover økonomiske forhold (nedlæggelse af bøndergårde) netop understregede overgangen til ugedagsstatus kraftigt.¹⁴ Fridericias anliggende var bruttonedgangen i antallet af skattepligtige bønder, men han overså, at hans udførlige materiale, som fordeles på hele og halve brug, dokumenterede, at nedgangen ensidigt rammer de hele brug, medens antallet af halve brug steg væsentligt. Bøggild-Andersen tog problemet op i en anmeldelse af dr. Fussings værk om Stjernholm len og påpegede med rette, at skellet i denne proces falder mellem 1628 og 1635. Forklaringen finder han i, at forordningen 1628 tillod adelen selv at ligne sine fæstere; lidt uafklaret konkluderer han: »Herremændene må i udstrakt grad have benyttet den ligningsret, som tilstodes dem i 1628, til at øge antallet af deres skattefrie bønder«, hvor han jo må have ugedagstjenere i tanker.¹⁵ Drager man imidlertid konsekvenserne af Fridericias og Bøggild-Andersens iagttagelser må der være tale om, at adelen af skattetekniske grunde har udnyttet sin ligningsret til nedskrivning af fæsternes kamerale status, muligvis på grund af forarmelser, muligvis og snarere som beskyttelse af godsets ressourcer, men under alle omstændigheder på bekostning af fæsternes sociale status.¹⁶

Men også her melder forbeholdene sig. For det første kræver resultaterne af kildetypologiske grunde reservationer over for Fridericias tal 1651. Og for det andet forf.s egne forbehold. Det fastslås (s. 220), at selvejere, der oplod deres gårde til kronen, opnåede skattefrihed (vel snarere reduktion?), men at det skatteteknisk ikke lod sig gøre, når

lig er det en passant nok værd at bemærke, at det er meget vanskeligt at forlige Fridericias tal med præces', desværre uden at det giver anledning til overvejelser. Så vidt jeg kan se, beror forskellen på, at præces' udelukkende opererer med skattemandtallene som grundlag, medens Fridericia sammenstiller skattemandtallene 1610 med præsternes indberetninger om decimenter 1651-57. Kilderne er åbenbart ikke blot typologisk forskellige – og direkte inkomensurable – men påkalder vel også overvejelser over præsternes og skattemyndighedernes anvendelse af terminologien, hele og halve brug, ugedagstjenere osv.

¹³ Jf. sst., s. 74 f., 79, 177 og 194.

¹⁴ J. A. Fridericia, *Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede*. HT 6. r. II, 1891-92, s. 542 ff., 567 ff. og tabellerne s. 613-22.

¹⁵ C. O. Bøggild-Andersen i HT 11. r. III, Kbh. 1950-52, s. 771-74.

¹⁶ Jf. E. Ladewig Petersen, *anf. arb.*, s. 28 f.

opladelsen gjaldt adelige(?); at problemet formentlig har været begrænset, eftersom selvejerne i de fleste tilfælde vel er blevet skattefri ugedagstjenere, har forf. sikkert ret i. Spørgsmålet om hele og halve enheder behandles principielt allerede i redegørelsen for skatteemandtallenes kategorimønster (s. 59 f.), hvor det konstateres, at gradueringen dels kan være skatteteknisk, dels angå skatteligningen; påligningen efter hele og halve brug optræder imidlertid kun 1628-29 og da kun for fæsternes vedkommende, hvorimod den regelmæssigt anvendes over for de hyppige naturalieskatter efter 1630. Og endelig konstateres det, at »antallet af halve gårde øgedes i mandtalsperioden ret voldsomt i en række len«, men at der »her utvivlsomt er tale om skatteforskånel, formentlig opnået ved tingsvidne«.

Den dokumenterende note (s. 258 note 15) underbygger fuldt ud hovedtendensen, og lidt mere udførligt konstaterer forf. (s. 243), at det i det enkelte tilfælde kan være vanskeligt at afgøre, om halvskattestatus beror på hele gårdens skatteformuenhed, eller om det virkelig drejer sig om halve enheder. Generelt er nedsættelsen til halvskat en skatteforskånel, der ikke har noget at gøre med gårdens størrelse, med det forbehold dog, at det ikke lod sig udvikle til permanent skatteformuenhed. Formuleringerne vidner om en vis usikkerhed, som naturligvis bør ses i forbindelse med overvejelserne over tingsvidners og husbondsedlers troværdighed. De udelukker blot stadig ikke, at adelige i ly af skatteligningsretten kan have foretaget manipulationer med fæstegårdens kamerale status. Dels synes misforholdet mellem afkornninger for forarmelse og omformningsprocessens omfang at kunne støtte denne antagelse, dels opererer Oluf Daac 1647 konsekvent med hele og halve gårde som påligningsenheder med hel og halv sats, og videre synes herregårdsregnskabsmaterialet ikke at underbygge, at forarmelsen i form af restancer (endelige landgildenedsættelser) står mål med omfanget af reduktionen af gårdens kamerale status. Endelig må man stadig tillægge Bøggild-Andersens påvisning af skellet ved 1628 en afgørende vægt, selv om den kræver udbygning.

Sammenfatningsvis kan der således stadig være grund til at lægge det afgørende brud til midten af 1640'erne, men også til at betone, at brudfladen er mere nuanceret og strækker sig over en længere årrække. Udfaldet kan der ikke være tvivl om: fæstebøndernes sociale og økonomiske degradering. Transformationsprocesserne, som indledes i 1630'erne, er blot åbenbart et mangelhovedet uhyre, og de forklares næppe alene ved skattebyrdernes foruroligende og katastrofale vækst og ved skattefrigørelsen for ugedagsbønderne. Det er netop fra socialhistoriske synspunkter for begrænset at beskæftige sig med den direkte skattetyng. Vender man problemet rundt, vil man meget forenklet kunne sige, at skatte- eller militærstatens vækst udløste en række direkte og indirekte virkninger. Til de mere direkte virkninger hører netop forarmelsen, medens de indirekte virkninger afspejler de adelige godsejeres reaktioner fra et meget tidligt tidspunkt, men stadig med dybtgående sociale konsekvenser: udvidelsen af ugedagsbøndernes antal, nedlæggelse af bøndergårde og muligvis kameral nedskrivning af bøndernes status. Altsammen hænger blot nøje sammen med den vækst i hoveribyrderne, som åbenbart finder sted i 1630'erne, ledsaget af stramning af godsejernes disciplinærret overfor bønderne, faktorer som må tillægges en afgørende socialhistorisk betydning, men som også nødvendiggør inddragelsen af økonomiske konjunkturer, knaphed på arbejdskraft osv., tilsammen altså et meget vigtigt, men også meget kompliceret socialt forandringsmønster, som dr. Bennike Madsen ved sine undersøgelser har leveret værdifulde bidrag til, men – på grund af den bristende teoridannelse – ikke har udtømt.

Disse overvejelser fører imidlertid andre med sig, dels af kildetypologisk art, dels om de skatte kategorier, som inddrages i undersøgelsen. Kildematerialet deler forf. op i nor-

mative og kamerale kilder, lidt på tværs af den gængse terminologi, der normalt vel vilde give regnskabsmaterialet etiketten 'kognitiv'. Til de normative kilder henregnes skattebreve med ledsagende missiver (s. 19 og 23 f.), hvorimod missiver, som præciserer eller fortolker skattereglerne lidt inkonsekvent karakteriseres som quasi-normative (s. 25), skønt de efter sagens natur giver os administrationens juridisk gyldige anvisninger om, hvorledes skattereglerne bør anvendes. På tilsvarende måde er forf.s tilbøjelighed til at overordne skattebrevene over lovgivning og retssædvane næppe ubetinget heldig. Som hovedregel må lovgivningen, de sparsomme forordninger og retssædvanen vel snarere angive de principielle rammer, som skattebrevene bør overholde, trods mange afvigelser. Det gælder specielt udvidelsen af ugedagsfriheden i skattebrevet 1603, men vel også den sene kodifikation overhovedet af ugedagsfriheden i håndfæstningen 1648.

Man kan savne en helt præcis karakteristik af de 'kamerale' kilder, som efter sagens natur må være kognitive, men alligevel retsgyldige, formentlig grunden til, at forf. har valgt netop betegnelsen 'katedral': den havde blot krævet en motivering. Til gengæld hører det til afhandlingens hovedfortjenester, at distinktionerne naturligvis ikke blot er gennemført stringent, men at dr. Bennike Madsen konsekvent og åbenbart bevidst betjener sig af en metodik, som regelmæssigt konfronterer disse to kildetyper vidnesbyrd. Trods de allerede fremførte reservationer beror en række af afhandlingens væsentligste resultater netop på konfrontationsmetodikken, som i og for sig er enkel og indlysende, men som alligevel repræsenterer en gevinst i forhold til kancelliembedsmandens, P. V. Jacobsens for sin tid fortjenstfulde afhandling, som overvejende byggede på kancelliets kopi-bøger.

Med hensyn til skatteregistranten (s. 345-95), som på sin vis er afhandlingens rygrad kunde man på forhånd have tvivl om dens fuldstændighed, specielt overfor den tidligste periode, bl. a. fordi kildematerialet er ensidigt.¹⁷ Stikprøvekontrollen for senere perioder har derimod kun givet meget lidt.¹⁸ Langt større og mere principielle betænkeligheder rejser spørgsmålet om inddragelsen af konvertering til pengeydelse af det, forf. betegner som offentligretlige ydelser eller arbejdsforpligtelser; det gælder både konverteringen 1635 af bådsmændsskatten, men navnlig af arbejdsydelse til fæstningsbyggeri. Såfremt arbejdspligten opfattes som en rest af middelalderens 'inde', sammensat af penge- og arbejdsydelse til kronen, er der naturligvis tale om en offentligretlig ydelse, som kronen iøvrigt længe vægrede sig ved at give afkald på, men også om en ordinær ydelse, som

¹⁷ I denne forbindelse savnes Astrid Friis' finanshistoriske undersøgelser, som vel nok kunde have støttet forf., der tilsyneladende heller ikke kender Joh. Grundtvigs publikation af regnskabsmateriale fra grevefjendens tid, Georg Galsters publikation af Reinold Junges møntmesterregnskaber og C. Rise Hansens af kvægskatteregistre fra syvårskrigen. På den internationale konto savnes f. eks. Gabr. Ardant, *Histoire de l'impôt I*, Paris 1971; jf. samme og Rud. Braun i Ch. Tilly, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975, s. 164 ff., 243 ff.

¹⁸ I gruppen af formueskatter anføres (s. 375 f.) rentepengeskatterne 1638, 1642 og 1647; og selv om rigsarkivets fond af militære regnskaber 1645-61 (IV.d) citeres i kildefortegnelsen, nævnes det under 1642, at i hvert fald nogle bønder under Dragsholm har svaret renteskat (s. 376) formentlig afhjemlet i lensregnskabet skatteemandtal, skønt det andetsteds anføres, at renteskatten 1642 kun gjaldt adelen. Af regnskaberne 1638-45 (RA. Militære regnskaber III. c. 5-7) fremgår det, at skatten kameralt afvikles i tre tempi, den første 1638, den anden 26. maj 1642 med en sats af 2 %, »som blev bevilget til at købe geværer«, og den tredje 22. juli 1642 »til Københavns befæstning«. Bemærkningen om Dragsholm (men i øvrigt også andre sjællandske len) gælder den anden kontribution; regnskabet giver samme antal af bidragende bønder.

egentlig ikke angår bogens emne.¹⁹ På den anden side kan det allerede omkring 1500 være vanskeligt eller praktisk umuligt at skelne arbejdspligten fra fæstebondens og selvejerens hoveri. Der foreligger to alternative muligheder: Enten må der være tale om ydelser udover bøndernes normale hoveri (i så fald med grov overbelastning af de skånske landskaber) eller også om overførsel af en del af bøndernes hoveri til offentlige formål; i det sidste tilfælde er der i sig selv ikke tale om principiel belastning af bønderne, men om en beskæring af adels- og krongodsets ressourcer til driftsmæssige formål. Det vil nok være muligt at komme de to alternativer nærmere, men på forhånd vilde jeg nok være tilbøjelig til at hælde mod det sidste. Spørgsmålet har naturligvis betydelig socialhistorisk interesse. Lægger vi alle beløbene sammen alene for de kendte befæstningsarbejder indtil 1621, nærmer man sig 1 mill. dr. Nu er det jo for det første klart, at offentlige arbejder af den størrelsesorden, der her er tale om, kun har kunnet gennemføres, fordi kronen (og adelen efter bevilling) har kunnet råde over gratis arbejdsressourcer af det nødvendige omfang og har kunnet koncentrere den kontante finansiering omkring materialer og den kvalificerede arbejdskraft. Dynamiken ligger i det offentlige behov for arbejdskraft, og meget kunde tyde på, at konvertering ikke blot kunde bero på bøndernes ønsker, men måske nok så meget finder sted, når kronen har behov for kontante midler. For det andet er det for landbosamfundet som for den statsfinansielle struktur interessant, at kronens militære behov allerede fra Christian IV.s første år medfører så store overførsler af arbejds- og pengeresourcer fra domænesektoren til offentlige formål.²⁰

Sammenfattende kan det vel siges, at afhandlingen repræsenterer en imponerende og tidsrøvende arbejdsindsats, og at den hviler på et respektindgydende opbud af trykte og utrykte kilder, overvejende skattemandtal (med tilhørende bilag af tingsvidner, domme, antegnelser osv.), lensregnskaber samt et relevant udsnit af Danske kancellis arkiv. En række af dens bedste resultater beror på konfrontationen af normative og kamerale kilder. Et andet karakteristisk træk er dens deduktive metodik og dens håndbogspræg. Et overvældende kildestof er gennemgået og systematiseret paragrafvis og fra informative synspunkter; og der ligger en velovervejede, men tidskrævende indsats bag systematiseringen. Hvert enkelt emne gennemdrøftes redeligt og som regel med de nødvendige reservationer; ordningen og rubriceringen af materialet har således givet en værdifuld strukturering af skattesystemets opbygning, principper og funktioner, selvom enkelte ulemper ikke undgås. Den deskriptive metode har medført både megen omstændelighed og ofte gentagelser eller opdeling af emner over flere posteringer i systematiken. Ved den omhu og grundighed, som er nedlagt i arbejdet, har forf. givet os et værk, som ved sin stofrigdom, sin systematik og sin redelighed vil kunne blive et vigtigt arbejdsinstrument.

Afhandlingens emnevalg kan ligeledes uden forbehold karakteriseres som centralt for forståelsen af de store samfundsmæssige og politiske omformningsprocesser, som præger den tidlige nytid over hele Europa; afhandlingen savner blot næsten helt internationalt og teoretisk udsyn. Man savner en noget mere udførlig baggrundsredegørelse for de statsfinansielle aspekter af beskatningen, specielt om betingelserne for skattestatens ekspan-

¹⁹ Jf. f. eks. Wm. Christensen, *Dansk statsforvaltning i det 15. århundrede*. Kbh. 1903, s. 420, 433 f. og 437; Poul Johs. Jørgensen, *Dansk retshistorie*. Kbh. 1940, s. 386 f., 465 ff., 471 f.

²⁰ Af et befæstningsregnskab (RA.Reg. 108B: Overslag over fæstningsomkostninger 1596-1621) fremgår det, at der i disse 25 år er medgået 654.000 dr. til fæstningsarbejder langs grænsen til Sverige, heraf 102.000 dr. til Akershus (finansieret ved skatter); af de resterende 552.000 dr. dækkes 259.000 dr. ved regulære ekstraskatter 1603 og 1617, 49.000 dr. ved lokale oppebørsler. Jeg håber senere at kunne behandle sammenhængen mellem fæstningsbyggeriet, arbejdspligten og skattestatens vækst mere udførligt.

sion. De begrænsninger, dr. Bennike Madsen selv pålægger sig ved afhandlingens deskriptive (fremfor analytiske) anlæg og mangelen af bevidst socialhistorisk begrebsapparat, medfører også begrænsninger i behandlingen af skattetyngen; en mere udførlig skitsering af den statsfinansielle baggrund og en fastere hypotesedannelse fra første færd vilde formentlig også have kundet give en fastere strukturering af den vigtige undersøgelse af skattetyng og skatteforsånsel.

E. Ladewig Petersen

Skattevæsenet er ubetinget hovedemnet for H. Bennike Madsens disputats, men han kan med rette fremhæve, at undersøgelsen indeholder en social-historisk beskrivelse. Også til denne kan der knyttes kommentarer. Forfatteren skrev 1960 i *Historisk Tidsskrift* (11. rk., bind VI) en afhandling med den socialt betonedede titel »Den rige hjælpe den fattige«. På grundlag af skattemateriale fra 1511 kunne han her oplyse beundringsværdigt meget om datidens skatteydende bønder i Næsbyhoved len. Ved en imponerende arbejdsindsats har han senere udvidet horisonten til samtlige ekstraskatter i det daværende Danmark 1530–1660. Det socialhistoriske sigte er bevaret, selv om det ikke er klart defineret. I det store afsnit »Skattepligt« møder man mange slags landboer af bondestand: jordegne bønder, fæstebønder, gårdsæder, bolsmænd, kongelige ugedagsmænd, landhåndværkere og møllere, tjenestedrenge (karle), husmænd, inderster, gadehusmænd m. fl. Et rundskue i den danske landbefolkning i 1600- og 1700-tallet!

Selvejerbønder (»jordegne bønder«, »ejendomsbønder«) svarede normalt dobbelt skat imod *fæstebønder*, som jo udgjorde den store og i de længste perioder voksende gårdbrugergruppe. Men hvad med de bønder, der fæstede selvejergårde i de tilfælde, hvor en bonde ejede flere end den, han påboede? Problemet var, om ejeren skulle svare skat af dem efter selvejertaksten eller fæsteren yde fæstertakst, eventuelt begge dele! Formuleringen i skattebrevet gav i reglen intet svar, og m.h.t. praksis kan Bennike Madsen anføre modstridende eksempler. Fæstebønder i Ginding herred, Lundenæs len, klagede i 1638 over, at lensmanden afkrævede dem dobbeltskat (selvejerskat), skønt det siden kong Hanses tid var dem lovet, at deres skat ikke skulle forhøjes. Dette privilegium havde de opnået, før selvejernes dobbeltbeskatning blev indført, og næppe uden føje kunne Christian IV henvise til, at »tiden nu er langt anderledes og besværligere«. Et par måneder senere hed det udtrykkeligt i et skattebrev, at selvejerydelsen skulle betales af alle jordegne gårde, enten de beboedes (s. 63 står fejlagtigt »ejedes«) af bonden selv eller var bortfæstet. Men fra omtrent samme tid blev der – oplyser forfatteren – på Langeland ikke blot krævet selvejersats betalt af en jordegens gårds ejer, men tillige fæstersats af en bonde, der havde fæstet gården. Og der var 1639–40 i Rinds herred, Hald len, eksempel på, at en del fæstere blev »fridømt for brydieskat [fæstersats], eftersom jordegne skatter af godset«. De havde hidtil betalt skat »lige ved andre fæstebønder«.

De talrige mageskifter mellem kronen og adelen i undersøgelsesperioden fik efter Bennike Madsens opfattelse ingen indflydelse på bøndernes skattepligt, med mindre de samtidig blev ugedagsmænd og dermed opnåede skattefrihed. Det kan dog bemærkes, at i tilfælde, hvor lensregnskaber indeholder oplysninger om overdragelsesvilkårene ved køb af tidligere jordegne gårde, havde den tidligere selvejer ofte opnået fordelagtige overgangsbetingelser og vistnok ikke sjældent løfte på, at en søn skulle blive hans efterfølger på fæstegården, ligeledes på rimelige vilkår.

Det tør vel anses for korrekt, når forfatteren s. 64 anfører, at *fæstebønderne* (den almindelige benævnelse i hele landet) i »så godt som alle mandtaller ... både i kolumnering og i summa summarum« kom lige efter de jordegne bønder? Afvigelser er der dog. I Nyborg lens regnskaber fulgte *indeste* (inderster) efter selvejerne, og det lader

formode, at sådanne inderster i så tilfælde var aftægtsfolk og tidligere gårdbesiddere. – Ordet »gårdmænd« er drilagtigt, idet man i nogle nordjyske len finder det anvendt som forkortelse af »fæstegårdmænd«, mens det på den sjællandske øgruppe betegner *indsid-dere* på gårde (jfr. nedenfor).

Som led i »kategoriseringen« følger efter fæstebønder *gårdsæder* og *bolsmænd*. Også »gårdsæde« er fortrinsvis hjemmehørende på Sjælland og Lolland-Falster; B. M. har dog endvidere mødt ordet i Tranekær len (Langeland), og han har ret i, at det i 1600-tallet var »på vej ud«. Dog ikke overalt i samme tempo. – Man mærker sig, at *et* gårdsæde var betegnelsen for *en* gårdsædes bolig og eventuelle småbrug. M.h.t. gårdsædernes udviklingshistorie skal der henvises til, hvad jeg anfører i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder. Ved vornedskabet på den sjællandske øgruppe søgte man at tvinge husmænd til at fæste gårde; bl. a. derfor dalede antallet af gårdsæder i senmiddelalderen, men der kan meget vel i 1600-tallets begyndelse have været flere hundrede på Sjælland, mindst dobbelt så mange som i 1660-erne (jfr. s. 260, note 15).

Med rette omtales gårdsædernes »erhvervsøkonomiske grundlag« mere udførligt (s. 65 f.). Af større interesse end de unægtelig noget flydende grænser mellem gårdsæder, inderster, gadehusmænd m. fl. vil det være at finde frem til mere præcise iagttagelser m.h.t. *brugsstørrelser*. Bennike Madsen står i gæld til J. A. Fridericias velkendte afhandling »Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede« (HT 6. r. II, s. 469–622), der på en række punkter kan supplere spredte oplysninger fra skattemandtallerne. Fridericia giver i en halvsides note s. 491 eksempler på gårdsæder af meget forskellig størrelse: rene småbrug og ottingsgårde, halv-, trekvart-, ja endog helgårde. Vi ved, at J. A. Fridericia som hovedkilde benyttede præsteindberetninger fra 1651 og 1657 (sidstnævnte år væsentligt kun bevaret fra Sjælland). Her ville det have været nyttigt at anvende sogneindberetningernes detailoplysninger og endnu mere værdifuldt, om forfatteren var gået et par skridt ind på enevældens grund for at se på matriklerne, især landgildematriklen af 1664 og Christian V.s matrikel af 1688, som Henrik Pedersen i tabelform har »fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne« (1928). Og det var ønskeligt, om Bennike Madsen havde læst min afhandling i HT 12. r. V, 1971; den er ikke anført i litteraturlisten. »Det danske Skattevæsen« giver s. 66 en række eksempler på, hvilken landgilde gårdsæder har betalt og hvilken gårdstørrelse de (sandsynligvis) har besiddet; i et enkelt tilfælde nævnes udsæden. Men der fandtes også gårdsæder *uden avl*, muligvis med græsningsret for kreaturer. Ved hjælp af matriklen 1688 og navnlig forarbejderne (Henrik Pedersens arkiv, Rigsarkivet) kunne det f. eks. være fastslået, hvor små »8 gårdsæder og husmænd udi Smakkerup« (Viskinge sogn, nævnt blandt skatteafkortninger 1653, Kalundborg len) faktisk må have været, idet der efter opmåling og vurdering i 1682 kun anføres 1,43 td. hartkorn og 2¼ td. udsæd for de 8 gårdsæder tilsammen. Forsvindende lidt sammenlignet med de 27 gårde i sognet, der gennemsnitligt havde godt 10 tdr. htk. og 52 tdr. dyrket land.

Forskellighederne var store. S. 66 f.o. nævnes (med henvisning til »Husmand og Inderste«, s. 18) nogle gårdsæder i Lyngø, Pedersborg og Bromme sogne, hvoraf adskillige sad på hel- eller trefjerdedelsgårde. Det mest interessante er iøvrigt, at en stor del af disse gårdsæder ikke svarede landgilde, i hvert fald kun en nærmest symbolsk afgift. Derimod ydede de hoveri. Undersøger man forholdet nærmere, viser det sig, at omtalte afgiftsforhold vedvarede lige til udskiftningstiden og ikke kan retfærdiggøres af en påstand om, at den ringe ydelse skyldtes den sandede og skarpe jordbund. – I andre tilfælde havde landgildeydelsen en karakter, der viste forbindelse med kreaturhold. 18 gårdsæder i Svenstrup og Grønholt ydede ifølge Roskildegårds lensregnskab 1555–56 tilsammen en fjerding smør. Men da der efter 1571 ikke mere var brug for deres arbejdsydel-

ser blev de 2 og 2 sammenlagt og »skrevet for årlig landgilde« (vel især korn). Af Eline Gøyes jordebog o. 1550 fremgår det, at der i Musse herred på Lolland fandtes gårdsæder, der foruden en ugedag (om høsten to) ydede mindst lige så stor landgilde som halvgårde i almindelighed. Flertallet af de gårdsæder, som nævnes i Sjællands Stifts Landebog (1567), synes derimod at være *små* gårdbrug, med fjerdings- og ottingsgårde dominerende. Man tør vist antage, at det var de *større* gårdsæder, der tidligst mistede betegnelsen, hvorefter beboerne blev kaldt landboer eller fæstebønder. Præsteindberetningerne fra 1657 nævner både »halve« og »gående« gårdsæder. I det sidste ligger vel, at beboerne ikke deltog i pløjning eller ægter. Når gårdsæder blev gjort lige med andre gårdbrug i landsbyen (egalisering), var det naturligt, at den gamle betegnelse forsvandt. De sidste »gårdsæder« var dog sejlivede. På Det Classenske Fideikommis' gods på Falster har jeg fundet eksempel på gårdsæde-nedlæggelse i henhold til kgl. resolution af 1798; det skete med skovfredning for øje.

Af *bol* (og dermed *bolsmænd*) var der i perioden 1530–1660 langt flere end af gårdsæder, overvejende i Jylland. I afhandlingen siges, at et bol »nogle steder« regnes for en halv gård, andre steder kun for en tredings- eller fjerdingsgård (s. 67). Også her kunne præsteindberetninger og matrikelsforarbejder med held udnyttes. Der kan bygges statistik på C. Rise Hansens »Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo Stift 1568 og 1599«. Dette gælder de fleste herreder i stiftet, men udelades må enkelte sogne, hvor gårde og bol ikke er adskilt. 43 sogne i Børglum, Jerslev og Vennebjerg herreder viste omtrent lige store antal gårde og bol: i 1768 henholdsvis 734 og 765, i 1799 742 og 872.

Bolens overtal var altså vokset. Fraregnes en del »små afbygger«, som først efterhånden kom til at yde tiende, var det dog kun en bol fremgang fra ca. 4 til ca. 10 %, størst i indlandssognene, og man skal nok mærke sig, at i de to kystsogne Rubjerg og Mårup i Vennebjerg herred faldt gårdantallet fra 31 til 11, mens bol blev forøget fra 20 til 31. Vesterhavet tillod sig både at udslutte og at reducere. Andetsteds og senere var udviklingen åbenbart en anden. I 1651 oplyser en præst i Oksbøl, samtidig med at han omtaler sandflugtsødelæggelser, at en del bondebrug, der forhen kaldtes bol, nu blev benævnt gårde.

De anførte Vendsyssel-tal var ikke typiske for hele Nordjylland. I Hanherrederne fandtes der både i 1568 og 1599 mere end dobbelt så mange gårde som bol, på Mors endda det 6–7 dobbelte antal. Det synes karakteristisk for de fleste jyske egne, at *halvgårde* i 1651 var stærkt inde i billedet og undertiden »stjal« det fra bol. Iøvrigt nævnes der nu også halvbol, fjerdingsbol eller andre »små ringe bol«, vel i reglen tegn på nyopdyrking. Vistnok i hele perioden var det et fremtrædende træk, at der ofte sad to eller flere beboere på en gård (jfr. den nævnte afhandling om gårdbrug og brugsstørrelser i HT 12. r. V, 1971). – Der var også på de danske øer egne, hvor bol forekom i stort tal, således omtales i Fuglse herred på Lolland med dets ca. 850 bondebrug ikke mindre end 480 bol, men med den bemærkelsesværdige forskel, at på kronens gods (langt det største i herredet) anføres 63 % bol, på adelens gods kun 30 %. I naboherredet Musse var bol-antallet ganske ringe (se Chr. Thorsen: Ejendomsforholdene i Slutningen af det 16. Aarhundrede, HT 8. r. IV, s. 199 og 203). Det må overraske, når H. Bennike Madsen s. 67 skriver, at bolsmænd overhovedet ikke er »påtruffet« på den sjællandske øgruppe; som skattekategori er de altså overvejende et jysk fænomen. Det kan tilføjes, at anmodningen i kongebrev af 27. okt. 1657 forvirrede en del sjællandske præster, der hos sognebeboerne kun fik at vide, at *bol* kendte man ikke til, dog havde enkelte bønder erindring om »bol« i den middelalderlige betydning: en gruppe gårde, hvis agre lå samlet på en landsbys jorder.

Betegnelsen »bolig« blev i 1651 anvendt om tiendeydere i visse jyske egne, på linie

med hel- og halvgårde, men på bolets plads. I Hvejsel sogn, Nørvang herred, anførtes 1651 22 hel- og 12 halvgårde samt 40 boliger. Da der ved landmålingen 1683 fandtes 55 gårde og 14 huse med jord, må ca. 20 boliger godt 30 år efter 1651 have haft over 1 td. hartkorn (jfr. Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688, s. 125). Gårdenes gennemsnitshartkorn var i Hvejsel nær 5 tdr. htk., ret nøjagtigt det samme som for hele herredet. »Boliger« har i Jylland som oftest været »små ringe bol«, »lidet bedre end gadehuse« o. l., men dog ikke gadehuse.

I skattebreve omtales *landhåndværkere* som samlet gruppe, »embedsmænd« eller »embedsfolk«. Af håndværksfagene nævnes fra 1553 smede, skomagere og skræddere samt møllere, fra 1562 også murmestre og »keltringer«. Om de sidste, der atter forsvinder (efter 1585), ville man gerne have nærmere oplysning. Det kan dog ikke være som »omløbende tiggere« eller tatere, de blev beskattet; de må have haft et håndværk. Var de skærslibere, eller trak de som »uærlige folk« huden af døde dyr, specielt heste? Også tømmermænd nævnes i en kort periode. – Det er ikke almindeligt, at en håndværker »siddet for gård og bruger landgilde«, og i skattebrevene møder man oftere personer med håndværkertilnavne under kategorier som husmænd, gadehusmænd og inderster. 1571-1652 skelnes der konsekvent mellem landhåndværkere *med avl* og andre *uden avl*; de første træffes overvejende blandt fæstere og gårdsæder. Det ligger nær at antage, at visse håndværkere blev lønnet med korn, som det i en lidt senere tid især var tilfældet med smede. Det er iøjnefaldende, at landhåndværkerne i 1500-tallet (1553-1600) almindeligt har betalt skat som jordegne bønder, men i 1600-tallet (indtil 1656) synes deres skatteevne at være vurderet ringere.

Tjenestedrenge nævnes før 1570 i skattebrevene sammen med husmænd, gadehusmænd, »gårdmænd« og »pebersvende« (de sidste ernærede sig næppe udelukkende af småhandel med bønderne). 1539-78 beskattedes kun tjenestekarle, der *havde kornsæd*, men derefter blev *pengeløn* ligningsgrundlag. Det synes uklart, om sæden kun har været en del af den »fulde« løn, eller den blev ydet *udover* såkaldt fuld løn. Begge dele kunne forekomme; lokale forskelle gjorde sig gældende, fremhæver Bennike Madsen. Bønder-sønner, der arbejdede for deres forældre og kun fik deres løn i form af kost, logi og tøj, synes indtil 1649 at være gået fri, men skulle i henhold til skattebrev fra nævnte år give skat lige ved andre tjenestekarle og -drenge, »eftersom de kunne være dygtige til at tjene for hos andre, enten for fuld eller halv løn«. Det kan noteres, at tjenestekarle hos kgl. ugedagsmænd slap med halv skat, og at sognepræsten siden kirkeordinansen 1539 havde en karl skattefri, ligesom »degnens dreng« var det. Ved rømning unddrog mange sig skat.

En undersøgelse vedrørende 4 sjællandske og 2 fynske len i perioden 1612-1656 viser stærke udsving: visse år et antal tjenestedrenge (»hele« og »halve« tilsammen) 3-5 gange større end i enkelte andre år. Er tallene troværdige? Soldaterudskrivning og rømning kunne kun være en del af årsagen. Hvad med de mange karle, der tilsyneladende blev arbejdsløse? Antvorskov birketing kunne i 1653 erklære, at »tvende onde og besværlige åringer har forårsaget, at de [bønderne] ikke har haft middel til at kunne holde uden halvt så mange karle og piger som i andre åringer«. Var *det* sandt, lod man da den anden halvdel gå på landevejen eller sulte rundt om i husmandshjemmene? Næppe. Bønderne stod uden tvivl sammen og værgede sig mod fattigdom ved skatteunddragelse.

Under »Andre kategorier« møder man en *husmandsgruppe*, der forvirrer allerede ved sin sammensætning: gårdmænd, husmænd, inderster (i en senere periode skriver man inderster) og gadehusmænd. Forvirringen øges, idet benævnelserne ofte *skifter* indenfor de enkelte len, og Bennike Madsen anfører s. 79 f., at hvert enkelt af de fire kategorier kan træffes synonymt med de andre eller med »udenforstående« benævnelser som følger:

gårdmand=husmand, indest, bolsmand, gårdsæde – ja endog fæstebonde
 husmand=indest, gårdmand, gadehusmand, bolsmand
 indest=gårdmand, husmand, gadehusmand, halvgård [her menes vel beboer af halv-
 gård]
 gadehusmand=husmand.

En del landboer af alle fire kategorier kan have haft avl, har drevet håndværk, været fiskere, aftægtsfolk, invalide eller andre »stakler«, der delvis måtte tigge deres føde. Materialet bekræfter, at »gadehuse« blev anvendt både om huse ved landsbygaden og om huse på bøndergårdes grund. »Husmand« er et opsamlingsord for alle slags husbeboere: med og uden jord, med og uden selvstændig bolig, de fleste landarbejdere, mens andre var håndværkere, fiskere m.v. Det ligger lidt tungere med »inde(r)ster«. Forfatteren refererer min »firedeling« af indersterne: »1) Forhenværende gårdmandsfolk, der er gået på *aftægt*, 2) *Medbrugere* af gårde, 3) Folk i fast *tjenesteforhold* samt 4) *Socialt ringe stillede* (enker, invalider, gamle)«, og han citerer min konklusion: »De befolkningsdele, der benævnes inderster, rækker således fra bondesamfundets bund til dets top« (Husmand og Inderste, s. 21) eller som B. M. siger om »husmænd« s. 82: »fra tigger til rentiers«. S. 84 fremhæver han, at man ikke før tiden før 1660 vil kunne foretage en »udsortering« ud fra ekstraskattemandtallene og bilagene til disse. Det kan heller ikke gøres med sikkerhed i samtlige tilfælde efter 1660. Vi véd således ikke, om »staklerne« altid var inderster (men kunne de være andet?). Indersten som medbruger af gård var næsten usynlig på sjællandsk grund. Derimod passer de *jyske* eksempler i »Det danske skattevæsen« som fod i huse til et hovedresultat i min afhandling om gårdbrug i 1600-tallet (HT 12. r. V, s. 12–17), hvoraf det fremgår, at der endog fandtes landsbyer, hvor *gårdbrugernes* tal var mere end det dobbelte af gårdantallet. Bennike Madsen har i det jyske materiale ikke blot eksempler på en og anden person, der »befindes at være indest eller halvgårdsmænd og udi gårde med en anden fæstebonde« (s. 85), han har også mødt en almindelig omtale af, at »gårdsparter sammenlægges og fæstes, . . . undertiden en gård udi nogen dele bortfæstes, undertiden de adskilte parter sammenfæstes« (dom fra Koldinghus len, s. 86, jfr. s. 267, note 133).

Når Bennike Madsen afgjort mener, at sjællandske inderster socialt set rangerede lavere end jyske, bør dette ses i sammenhæng med, at relativt få inderster på Sjælland var medbrugere af gårde, mens husmandsbefolkningen her var forholdsvis talrig også før 1660. Husmænd og inderster kaldes ofte »forarmede«, mens der på gårde i Jylland var adskillige tusinde medbrugere og et næppe meget mindre antal aftægtsfolk, der også kunne benævnes inderster. M.h.t. de såkaldte »gårdmænd«, der havde til huse på sjællandske gårde, må bemærkes, at der utvivlsomt fandtes langt flere »gårdkvinder«. Præsten Mads Prom i Sørbymagle og Kirkerup anfører 1645 i en fortegnelse over de to sognes indbyggere som »gårdfolk« 11 ægtepar, altså 22 personer, 4 »gårdmænd« og 17 »gårdkvinder«. Af de sidste var 5 i alderen 28–39 år (3 af dem havde børn), mens 3 af de 4 »gårdmænd« var 26–30-årige, de øvrige (de fleste kvinder) var i alderen ca. 50–80. (Se Ole Højrup: *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646–1731*, I 1963, s. 13–19). Erhvervsmæssigt bedst stillet var sikkert de ugifte unge mænd og de gamle, der havde aftægt af gården. I præsteindberetningerne 1657 kan man møde udsagn som dette (om huse i Søllerød sogn): »Alle disse haver intet uden kâljord og nogle af dem intet, ere og mesten part meget forfalden, og de, som der udi bo, er for størstedelen gamle, skrøbelige, fattige og husarme folk«.

Værkets 3. del, »Skatteforsånsel«, belyser ved mange interessante træk landbefolkningens kâr, og man møder betegnelser som »gårdværingsmand« og »værsted«. Det sid-

ste bliver i Vendsyssel (Vennebjerg herred) og i Vestjylland omtalt som et »bol«, i Bøvlings len nævnes dog 1633 »væresteder ikke bedre end gadehuse«, men tidligere »skattet for indester« (vistnok selvejer-indester), jfr. s. 259, note 30). – Skønt bogens sagregister er omfattende, kan det være vanskeligt at finde frem til visse stikord på de tættrykte sider. Hvad var egentlig en »ågerkarl«? Drev han ikke i almindelighed en fuldt lovlig forretning, siden han optræder blandt skattekategoriene?

Man kunne ønske, at skattemandtallernes vældige materiale var blevet udnyttet til en slags folketælling, i det mindste m.h.t. perioden ca. 1600-1660. Det er klart, at kun større landbogrupper med held kan inddrages i undersøgelsen: jordegne bønder, fæstebønder (og kgl. ugedagsmænd) samt husmænd (og inderster). Naturligvis ville der rejse sig problemer, der dog til en vis grad vil kunne løses, når lensregnskaber og præsteindberetninger (heriblandt de nævnte fra 1599) blev taget til hjælp. Som stikprøve kan anføres, at det store Nyborg len viser en langsom nedgang i antallet af jordegne bønder, mens fæstebøndernes tal var svingende. Husmandsgruppen var stærkt voksende til henimod 1625. Et par spørgsmål kunne ønskes besvaret: Når der skelnes mellem *hmd.* og *ghs.*, omfatter førstnævnte forkortelse da udelukkende husmænd *med* jord, den anden gadehusmænd *uden* jord? Hvor der fra ca. 1620 er indskudt »indeste« *mellem* jordegne bønder og fæstebønder, tør man da regne med, at denne lille gruppe omfatter medbrugere eller aftægtsfolk? – Et spørgsmål, der specielt vedrører fæstevæsenets udvikling, gælder de tilfælde, hvor søn er fulgt efter far som gårdfæster. I Skanderborg (-Akær) len synes sønefæsteprocenten i slutningen af 1500-tallet at have ligget omtrent lige så højt som i perioden 1686-1767, hvor tallet kan bestemmes på grundlag af flere tusinde fæstebreve.

Ved udforskningen af dansk skattevæsenets historie 1530-1660 har dr. Bennike Madsen ikke svigtet det socialhistoriske sigte. I tekst og noter er der givet talrige små bidrag til forståelse af landbefolkningens forhold, ikke mindst hvad angår dens nederste lag. Det ville, som antydtes, have været af betydning, om afhandlingen havde hentet sammenlignende materiale fra endnu flere kilder: jordebøger, lensregnskaber, præsteindberetninger, forarbejder til matriklen 1688, på visse punkter også tingbogsudgaver. Disse indvendinger og ønsker ændrer ikke den endelige vurdering: ved et omhyggeligt og utrætteligt arbejde er der med dette værk kulegravet et vigtigt landbohistorisk område, og det er i hovedsagen udført på en måde, der skaber respekt om historikerens indsats.

Fridlev Skrubbeltrang

Dagny Jørgensen: Danmark-Norge mellom stormaktene 1688-1697. Dansk-norsk sjøfart og utenrikspolitikk under den phalziske arvefølgekrig. Oslo-Bergen-Tromsø, Universitetsforlaget 1976. 350 s. N.kr. 113,75.

Det er med den største interesse man åbner en bog, der behandler den ellers forsømte del af Danmark og Norges historie, søens, handelsflådens og orlogsflådens historie. Dagny Jørgensen indfrier forventningerne med et virkeligt gedigent og grundigt værk. Dagny Jørgensen har arbejdet med emnet siden 1946, har haft flere års ophold i Nederlandene og i Danmark samt tjenestefrihed for at kunne foretage undersøgelser i Norge. Resultatet er blevet et koncentrat af et langt større arbejde, men netop ved sin vældige ophobning af oplysninger kan den derfor visse steder godt være lidt tung at komme igennem. Iøvrigt oplyser forfatteren, at I. Konvensjonen av 1691 og erstatningsoppgjøret med Nederland s. å., II. Oppbringelser 1688-1697, III. Utstedte sjøpass, og IV. Utdrag av norske skipsmålingsbøker 1688-1699, af økonomiske grunde vil blive trykt på et senere tidspunkt.